

ДО ПИТАННЯ СЛОВОТВОРУ ІМЕННИКІВ-НАЗВ ДІЯЧІВ

Анотація: Стаття присвячена вивченню назв діяча в сучасній українській літературній мові. Дослідження спрямоване на характерологічно орієнтоване висвітлення формально- та семантико-дериваційних властивостей *nomina agentis*. У роботі проаналізовано дериваційну структуру агентивів. Визначено основні тенденції й закономірності розвитку суфіксальної словотвірної системи іменників *nomina agentis* на матеріалі української мови.

Ключові слова: назви діяча, словотвірна категорія, словотвірний тип, словотворчий формант, мотивація, семантична структура, іменник, суфікс.

Summary: The article aims at analysis of Modern Standard Ukrainian suffixal *nomina agentis*. The description of formal and semantic derivational features of agent nouns is carried out within characterological framework, main tendencies mechanism of development of word-formative system of nouns. The article analysis and describes the word-formative type.

Key words: *nomina agentis*, characterology, word-formative category, word-formative type, derivational morpheme, motivation, semantic structure, noun, suffix.

Словотвірна категорія назв діячів посідає важливе місце у системі іменникового словотворення у всіх слов'янських мовах і постійно поповнюється новоутвореннями, які виникають за потреби називати ту чи

іншу особу за новою професією чи видом діяльності. Поряд із внутрішньою динамічною структурою групі агентивних назв властиві багатосторонні зв'язки з іншими словотвірними категоріями.

Іменники на позначення діячів становлять органічний компонент мовної дериваційної системи, тому виявлені у процесі дослідження закономірності можуть бути основою для ширших узагальнень.

У мовознавчій літературі представлено низку досліджень зі словотвору окремих категорій особових назв. В українському мовознавстві процеси творення особових назв досліджували І.І. Ковалик, Л.Л. Гумецька, П.І. Білоусенко, Я.В. Закревська, Н.Ф. Клименко, В.О. Горпинич, К.Г. Городенська, Є.А. Карпіловська. Дані про словотвірну категорію діячів залучалися до робіт із порівняльно-історичного та типологічного вивчення слов'янських мов, автори яких ставили перед собою, зокрема, завдання реконструкції праслов'янської словотвірної системи (Ф. Міклошич, В. Вондрак, А. Мейє, А. Вайан, Ф. Славський, О.С. Мельничук, О.О. Тараненко, Ж.Ж. Варбот), диференціації слов'янських мов за даними словотвору (М. Докуліл, І.І. Ковалик, І. Леков, В.В. Лопатін, І.С. Улуханов, О. Рєвзіна, Т.І. Вендіна), зіставного вивчення слов'янських мов (М. Кнаппова, Е. Македонська, Я. Моравець, Е. Секанінова, З. Скоумалова, В. Стракова, О.Г. Гавришко, Л.С. Паламарчук, В.Т. Коломієць, Г.П. Нещименко, Ф.О. Нікітіна, Н.Г. Озерова, Л.Д. Ридванська, Ф.Я. Середа, А.К. Смольська, Р. Шишкова, З.М. Волоцька, Ю. Балтова, А. Камиш та інші). Проте словотвірна категорія осіб за характером діяльності та її зв'язок із ментальністю українського народу мові ще не була предметом спеціального дослідження.

Дослідження українських агентивних назв спрямоване на те, щоб дати висвітлення формально- та семантико-дериваційних властивостей цих одиниць як компонентів окремої підсистеми в межах словотвірної системи сучасної української літературної мови.

Для досягнення цієї мети були розв'язані такі конкретні завдання: установити склад категорії агентивних назв в українській мові; визначити інвентар словотвірних типів категорії діячів як вихідної моделі для дослідження суфіксальної словотвірної системи іменника; дати аналіз словотвірних типів; визначити основні тенденції й закономірності розвитку суфіксальної словотвірної системи іменників на позначення діяча в сучасній українській літературній мові; дати оцінку *nomina agentis* на матеріалі української мови.

Об'єкт дослідження становлять похідні іменники на позначення осіб за характером виконуваної дії в сучасній українській літературній мові, утворені виключно суфіксальним способом словотворення.

Предметом дослідження є особливості словотвірної будови агентивних назв сучасної української літературної мови та їх відбиття в національній свідомості.

Словотвір є важливою ланкою в мовній системі, він формує позначення елементів навколишнього світу і внутрішнього досвіду людини та являє собою систему одиниць, зв'язків тощо [Ахмат'янова:95] .

Словотвір – важливий засіб творення номінативних одиниць мови. Для побудови нових слів він використовує наявний у мові арсенал засобів, що може бути формально описаним. Під час словотвірного аналізу існують два похідні плани: структурний і семантичний.

Звертання до словотворчого аспекту іменників-агентивів зумовлене тим, що більшість їх є похідними одиницями. Встановлення семантики похідних слів тісно пов'язане з процесом їх словотворення. Ще Г.О. Винокур вважав, що ознакою семантики похідних слів є те, що вона мотивована семантикою простіших одиниць. Вихідною величиною для дослідження словотвору як системи однієї мови традиційно й обґрунтовано вважаємо поняття словотвірного типу. Слова, які належать до одного словотвірного типу, поєднані однаковою словотвірною значенням, яке впливає зі значень його окремих складових та його структури загалом, тобто це загальне

структурне значення словотвірного типу. Похідні іменники, які належать до словотвірних типів на позначення назв діячів, об'єднані загальним словотвірним значенням “особа, яка виконує дію, названу твірним словом”. У межах одного словотвірного типу говоримо про підтипи словотвірних значень, що конкретизовані лексичним значенням твірного слова.

Словотвірні типи об'єднані у родові поняття „словотвірна категорія”, що передбачає єдність ономасіологічної структури дериватів та лексико-граматичного характеру твірної основи.

Поняття “діяч (агентив)”, що розглядається, - це семантична категорія, яка при лінгвістичній інтерпретації в колі суцільно оформлених назв у межах дериваційного підходу виступає як словотвірна категорія, являючи собою сукупність назв, тотожних за семантичною структурою, але відмінних за формальною структурою. Одним із перших визначення поняття *nomina agentis* дав німецький лінгвіст К. Бругманн, який до назв діячів зараховував іменники на позначення живих істот, що виконують певну діяльність. На це визначення безпосередньо спирається російський учений В.А. Богородицький, виокремлюючи назви діячів в особливий, самостійний варіант категорії назв осіб. Обидва автори дотримувалися думки, що до категорії *nomina agentis* належать назви, утворені як від дієслівних, так і від іменних основ. Концепцію К. Бругманна радикально модифікував А. Лескін, який звернув увагу на морфологічну структуру дериватів і виокремив нову категорію – так звані *nomina professionalis* чи *nomina officii*.

Розгляньмо способи творення названої групи іменників на матеріалі української мови, а саме на прикладі 3000 назв, дібраних методом суцільної вибірки із Словника української мови в 11 томах.

За поділом І. Р. Вихованця, іменники досліджуваної групи являють собою складні семантичні структури, які у глибинній будові об'єднують у собі параметри предикатних і непередикатних знаків (слів) [Вихованець:49].

З формальної точки зору розрізняють мотивації формою твірного слова і формою твірного афікса.

Як показав аналіз матеріалу, з точки зору формальної структури назви діячів утворені переважно від основ іменників (*гітарист, вокаліст, футболіст*) та дієслів (*грабіжник, письменник, читач, носій*). Такий розподіл деривації підштовхнув нас до аналізу матеріалу відповідно до того, від якого типу основ утворені аналізовані іменники, тобто до диференційованого розгляду способів відсубстантивного й віддієслівного творення назв діяча. Однак виявилось, що один і той самий формант бере участь в утворенні одиниць від різних типів основ: іменників і дієслів, і це дало нам підставу систематизувати матеріал не за типами твірних основ, а за словотворчими формантами, диференціюючи при цьому аналізований матеріал всередині кожної групи відповідно до типу твірної основи. На нашу думку, такий спосіб опису матеріалу дозволив виявити деякі якісні й кількісні закономірності в галузі словотвору імен діячів, регулярність у способах творення. Так, наприклад, проаналізувавши пари *газетяр <газета, різальник<різати*, можна припустити (за умови суто механічного підходу), що ми зіткнулися з різними типами словотворення: відіменниковим і віддієслівним. Однак аналіз більшої кількості подібних утворень дозволяє виявити таку закономірність: між назвою діяча та твірним дієсловом в останній парі наявна проміжна ланка – іменник (*різання*), утворений від дієслова *різати*. Таким чином виявляється різниця словотвірних типів: відсубстантивне утворення від назв предметів (*газета*) і відсубстантивне утворення від іменника акційної семантики (*різання*).

Під час розрізнення розгляду способів утворення агентивів за лінією “назви осіб чоловічої статі”/ “назви осіб жіночої статі”, можлива дещо спотворена мовна реальність, відповідно до якої – агентиви жіночого роду є дериватами агентивів чоловічого роду (*вчитель-вчителька*), і тут часто спостерігається структурний паралелізм як у формальному, так і в семантичному плані. Разом з тим виявляється й велика кількість випадків відсутності такого паралелізму: так, наприклад, пара *машиніст-машиністка* не виявляє семантичного паралелізму; іменник *тесля* не має паралелі

жіночого роду; те саме можна, хоч і з деяким застереженням, стверджувати про слово *доярка*, оскільки професія *дояр* у мовній свідомості пересічного мовця сприймається як дещо неприродне для української мови. Урахування цих обставин дозволяє розглядати імена чоловічого та жіночого родів диференційовано.

У зв'язку з невеликим обсягом статті будуть показані лише семантичні зони українського суфікса *-ач-* зі значенням “*особа*”, який для іменників чоловічого роду є найчисельнішим структурним компонентом.

Традиційно значення особи, закладене у словах з суфіксом *-ач-*, поділяли на “*особа-діяч*” та “*особа за зовнішньою ознакою*”. Але, після розгляду наявного матеріалу, стає очевидно, що найхарактернішою функцією для *S-ач-* є семантична функція особи-діяча або носія певної процесуальної ознаки, що актуалізується у поєднанні з дієсловом-предикатом. Приєднуючись до основи дієслова конкретної фізичної дії, *-ач-* виражає конкретне словотвірне значення: *читач* – “*той, хто читає*”, *орач* – “*той, хто оре землю*”. О. Безпояско зазначає, що особливістю таких формувань є те, що у формальній структурі іменників, утворених на базі структури дія+діяч, основна роль відводиться *S-ач-*, оскільки він визначає діяча-особу, а твірна основа лише конкретизує ознаку, за якою характеризується ця особа [Безпояско:9]. Зазвичай такі віддієслівні іменники виражають значення особи за професійною ознакою (*опалювач*) або за здатністю до виконання певної роботи (*прокладач*).

У майже 20% від загальної кількості лексем, де морф *-ач-* є кінцевим у словотвірному акті, він має негативну конотацію. Зазвичай він вичленовується у віддієслівних іменниках, які позначають особу, що виконує ганебні, принизливі дії, засуджувані суспільством. Суфікс *-ач-* може утворювати деривати з негативним забарвленням (*розбещувач, потихач*).

На формальному рівні семантична функція особи за характерною зовнішньою чи внутрішньою ознакою виражається поєднанням морфа *-ач-* з

іменниковими (*бородач, вусач*) основами. Переважно такі деривати є стилістично маркованими.

Похідні слова зі словотвірним формантом *-ач-* на позначення особи, як правило, утворені шляхом прямої мотивації і не мають стилістичного забарвлення (94% лексем). Наприклад, *проклеювач* – “особа, яка професійно займається дією, вказаною твірною основою, тобто проклеює щось”, *силач* – “особа, за характерною номінативною ознакою, вказаною твірною основою, тобто сильна людина” тощо.

Проте наше дослідження зафіксувало, що у 6% лексем загальне лексичне значення не збігається з сумою значень похідного слова та словотвірного форманта. Наприклад, слово *попихач* з погляду семантики складових компонентів повинно позначати “особу, яка щось підпихає”. Однак, воно тлумачиться як “особа, що погано ставиться до інших, зневажає ними”. О. Земська назвала таку мотивацію асоціативною переносною мотивацією [Ахматьянова:126].

Таким чином, ми розглянули деякі питання формального аспекту словотворення імен діячів. Цей лексико-семантичний клас характеризується деякою своєрідністю. У результаті характерологічно орієнтованого словотвірного аналізу українських агентивних назв, утворених суфіксальним способом словотворення, ми дійшли таких висновків: процес творення агентивних назв має в сучасній українській літературній мові системний характер, про що свідчить наявність семантично однорідної групи слів, які утворюються поєднанням конкретного набору суфіксів з дієсловами визначеної семантики. Словотвірні суфікси як елементи словотвірної системи абсорбують та кристалізують результати узагальнювальної людської думки та маркують слово згідно з його приналежністю до певного ономасіологічного класу. Словотвірні моделі, за якими утворені імена діячів, не є дуже численними. Крім того, було виявлено семантичні паралелі утворень чоловічого та жіночого родів (*розбійник-розбійниця*). Разом з тим, відчувається й чимало випадків відсутності такого паралелізму, а прагнення

доповнити цю мовну “нестачу” лексичними засобами сприймається народом як деяке відхилення від норми: *доярка-дояр, прокурор-прокурорка* тощо. У таких випадках, вочевидь, досить впливовими є екстралінгвальні чинники: деякі професії, рід занять, на думку української спільноти, є пріоритетними для представників певної статі, а на фемінізацію подібних професій мова реагує прагненням надати словам типу *директор, водій* тощо статус спільного роду, за необхідності використовуючи засоби синтаксису.

У словотвірних моделях імен діячів як твірна одиниця частіше виступають іменникові основи, рідше – дієслівні та прикметникові. Словотвірний формант тут найчастіше суфікс.

Найпродуктивнішими для утворення агентивів чоловічої статі є форманти *-ач, -і(у)ст, -ник, -ець* (*провідник, пропагандист, рвач, роз'єднувач, рятівник, розпутник, промисловець, підприємець* тощо).

Іменники жіночого роду утворені переважно суфіксальним способом. Це пов'язано з тим, що багато з них мотивовані іменниками чоловічого роду, утворюючи з ними регулярні пари (*прокатник-прокатниця, розбещувач-розбещувачка, опонент-опонентка* тощо). Але, оскільки тут наявна й відсутність паралелізму: *промисловець, пряля, псаломщик, двірник* тощо, у роботі було розглянуто агентиви чоловічого та жіночого родів окремо.

Проведена нами робота дозволяє стверджувати, що найпродуктивнішими під час творення слів жіночого роду є форманти *-ка, -ниця* (*опікунка, розкрадачка, робітниця, прибиральниця*). Рідше використовуються форманти *-ша, -еса* тощо.

Для словотвірної системи суфіксальних іменників-агентивів характерним є освоєння іншомовних елементів: *-навт, -олог, -ор, -ер*.

У наступних статтях досить цікавим було б простежити наявність пресупозитивної оцінки в українських іменниках-назвах діячів і її зв'язок із використаними представниками українського народу словотвірними моделями й формантами, а також продуктивність даної групи слів.

Література

1. Ахматьянова З.С. Существительные nomina agentis в современном русском языке: дис. ... канд. филолог. наук: 10.02.01/ Ахматьянова Земфира Саитовна. – Уфа, 2000. – 221 с.
2. Безпояско О.К. Іменні граматичні категорії (функціональний аналіз) / Олена Костянтинівна Безпояско. – К.: Наукова думка, 1991. – 172 с.
3. Вихованець І.Р. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови / Іван Вихованець, Катерина Городенська. – К.: Пульсари, 2004. – 398 с.
4. Дідківська Г.Г. Назви осіб за професією в сучасній українській мові (лексико-семантичні особливості) / Г. Г. Дідківська // Мовознавство. – 1969. – № 5. – С. 18-24.
5. Словник української мови. У 11т. / НАН України; Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні. – Київ: Наукова думка, 1970-1980.